

Statsceremoniel, hofkultur og politisk magt i overgangen fra adelsvælde til enevælde – 1536 til 1746

Sebastian Olden-Jørgensen

Fortid og Nutid marts 1996, s. 3-20.

I de seneste årtier er renæssancens og barokkens hofkultur blevet genstand for fornyet interesse. I modsætning til den gamle kulturhistoriske traditions æstetiske fascination af den farverige pragtudfoldelse søger man nu at afdække de sociale og politiske realiteter, der herigennem kom til udtryk. Med inspiration fra tysk forskning giver Sebastian Olden-Jørgensen her et bud på nogle centrale udviklingslinjer i dansk hofkultur fra reformationen til den tidlige enevælde.

Sebastian Olden-Jørgensen, f. 1964, mag.art. i historie, ph.d.-stipendiat på Institut for Historie på Københavns Universitet. Har bl.a. skrevet Enevoldsarveregeringsakten og Kongeloven. Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til november 1665, *Historisk Tidsskrift* 1993, s. 295-321, og Glimt af det anatomiske teaters historie, *Siden Saxo* 10, 1993, nr. 3, s. 30-37. Privatadresse: Valby Gade 16, 3200 Helsinge.

At spørge efter dansk hofkulturs sociale og politiske betydning her ved det 20. århundredes slutning ender meget hurtigt i næsten ingenting. Selv om danskerne følelsesmæssigt må siges at være stærkt knyttede til deres kongehus, sådan som det senest kom til udtryk ved prins Joachims bryllup, har hoffets liv kun indirekte berøring med samfundets politiske og sociale liv i almindelighed. Den største interesse for hoffet udspiller sig i damebladene og boulevardpressens spalter, og for flertallet af befolkningen synes hoffets liv højst at have underholdningsværdi. Hofkulturen tilhører kongefamiliens privatsfære og er dermed per definition apolitiseret. Går vi nogle hundrede år tilbage, ændres billedet fuldstændigt: Hofkulturen var ladet med sociale og politiske overtoner, og selve tanken om »kultur« som en autonom sfære var absurd.

Nedenfor skal der skitseres nogle centrale udviklingslinjer i dansk hofkultur fra reformationen til et stykke ind i enevælden med hovedvægt på det

17. århundrede. Inspirationen til disse overvejelser har jeg fundet i de seneste årtiers fornyede interesse for hofkultur inden for tysk historisk og litteraturhistorisk forskning.

Repræsentativ offentlighed

Når man beskæftiger sig med kulturhistoriske spørgsmål i tidlig moderne tid, vil man i tysksproget forskning meget hurtigt støde på begrebet »repræsentativ offentlighed«, for det meste uden anden forklaring end en henvisning til Jürgen Habermas' *Strukturwandel der Öffentlichkeit*.¹ På en måde er det ironisk, at Habermas på den måde er blevet ophavsmand til den moderne brug af begrebet, for han har faktisk ikke særlig meget at sige om den repræsentative offentlighed. Den danner blot det overvundne forstadie til den borgerlige offentlighed, der er hans egentlige interesse. Hvis man forsøger at presse Habermas' tekst for en definition, kommer man

frem til, at den repræsentative offentlighed er den feudale produktionsmådes offentlighed, at den er »so etwas wie ein Statusmerkmal«, at repræsentativ offentlighed er knyttet til fyrsters og andre øvrighedspersoners magt og myndighed, og at den kommer til udtryk gennem insignier, klædning, gestus og retorik. Kort sagt: Den repræsentative offentlighed er magtens aura, et udtryk for adelen som den herskende klasse og et medium for dens hegemoni. En svaghed ved denne definition er, at den alene drejer sig om magt og status og kun lader den herskende klasse, in casu adelen, kirken og fyrsterne, være aktører i den repræsentative offentlighed. Jeg skal derfor forsøge at give en bredere og måske også mere operationel definition af begrebet, der heller ikke er så afhængig af en bestemt ideologisk overbygning som Habermas' definition.

Hvis man skal forsøge at få mening i begrebet, kan man tage udgangspunkt i etymologien: Re-praesentare betyder at gen-fremstille, gøre nærværende på ny.² Altså udtrykker ordet en relation mellem to objekter: Det primære, egentlige objekt, der imidlertid er fraværende, transcendent eller på anden måde uhåndgribeligt, men som kommer til udtryk gennem det sekundære, nærværende, håndgribelige objekt. Et eksempel kunne være den kongelige »majestæt« – og her menes ikke personen – der kommer til udtryk gennem den kongelige klædedragt, ceremoniellet, malerkunsten, arkitekturen, hyldestdigtningen etc. Det, der repræsenteres, kan imidlertid også være normer, standsprivilegier eller politiske, religiøse og moralske forestillinger. Det leder til følgende forsøg på en definition af den repræsentative offentlighed som en *type offentlighed, der er umådelig statusbevidst, og som kræver, at samfundets grundlæggende normer og strukturer til stadighed bliver ud-*

trykt og bekræftet i offentlig og symbolsk form. Med grundlæggende normer mener jeg politiske, sociale og religiøse grundforestillinger. Med offentlig og symbolsk form sigter jeg til »gang og sæde« (dvs. rækkefølge og siddeplads ved offentlige lejligheder), ceremonier, etikette, festkultur, rangforhold mm. Man kunne også sige, at den repræsentative offentlighed var patologisk politisk korrekt.

Et af de steder, den repræsentative offentligheds spilleregler i eminent grad skulle overholdes, var ved hoffet, og begrebet hjælper os til at forstå, hvorfor rangstridigheder, etikette-spørgsmål, pomp og pragt, festkultur og ceremonialia spillede så stor en rolle, kostede så mange penge, slugte så meget tid og blev taget så alvorligt, kort sagt: Hvorfor alt dette, som vor tid, der er vant til stærke ledere i anonyme jakkesæt, har så svært ved at tage alvorligt, var vigtigt og med fordel kan gøres til genstand for en bredere socialhistorisk og politisk analyse.

En hoftypologi

Mens den kulturhistoriske forskning ved forrige århundredes slutning og dette århundredes begyndelse vaklede mellem en æstetisk fascination af hofkulturen som kulturskabende og kulturbærende institution og en moralsk fordømmelse af den som formålsløst og egoistisk spild, så har man i de seneste årtier interesseret sig mere for hoffets funktion.³ Hvor den gamle kulturhistoriske tradition f.eks. kunne forklare hofkulturen med, at »Renæssancemennesket elskede at agere og var aldrig gladere, end naar han følte sig som Deltager i et stort og blændende Skuespil«,⁴ så søger den nyere forskning efter socialt og politisk rationelle begrundelser på fænomenet »hof«.⁵ I denne søgen har mange i Norbert Elias' analyse af det franske hof under

Ludvig XIV fundet støtte for den opfattelse, at hoffet ikke mindst var et instrument til domesticering og pacifisering af adelen. Hoffet indgår således side om side med hæren, bureaukratiet og kirken i opbygningen af den moderne stat og den omsiggribende »Sozialdisziplinierung«. ⁶ Denne teori har noget besnærende over sig, men har ved nærmere konfrontation med kilde materialet ikke rigtig kunnet holde stand. Eller rettere sagt: Teoriens gyldighed er blevet væsentligt indskrænket.

Jeg vil her knytte an til en nyttig syntese af de seneste års tyske hof-forskning: Volker Bauers forsøg på at opstille en typologi over tyske hoffer i 1600- og 1700-tallet. Også Bauers teori har sine svage punkter. Først og fremmest er den ikke tænkt til nordiske forhold, men på dette punkt mener jeg nok at kunne forsvare anvendelsen af Bauers idealtyper. På mange, mange måder – og ikke kun i deres egenskab af hertuger af Holsten – var de danske konger i 1500-, 1600- og 1700-tallet kulturelt set nordtyske territorialfyrster. Bauer opererer med fem hoftyper, hvoraf vi kan se bort fra to, der repræsenterer undertyper af de andre: kejserhoffet i Wien og muse-hoffet. Kejserhoffet overgik ved sin størrelse, prestige og sammensætning alle andre tyske hoffer i en sådan grad, at det må sættes i en kategori for sig. Muse-hoffet betegner en type mindre hoffer, deriblandt dronningers, enkers og prinsers hoffer, hvor kunst og videnskab spillede en dominerende rolle, til dels som compensation for politisk betydningsløshed. Hertughoffet i Wolfenbüttel er det bedst kendte eksempel, men med prins Christians (den udvalgte prins') hof på Nykøbing Slot som en mulig undtagelse eksisterer denne hoftype ikke på dansk grund. Det er de tre øvrige hoftyper, der danner rygraden i Bauers typologi, og som har interesse i dansk sammenhæng. ⁷

Den første hoftype er det patriarkalske hof (*der hausväterliche Hof*). Denne hoftype er karakteriseret ved, at fyrsten primært opfattes som en landsfader, der ligesom en hvilken som helst anden husbond skal være et forbillede for sine folk og styre sin husholdning. Det fyrstelige hof er grundlæggende set en stor husholdning, hvor orden, gudsfrygt og mådehold skal råde og herigennem smitte af på hele landet. Denne hoftype må anses for den dominerende i 1500-tallet, mens den i 1600- og 1700-tallet for det meste er udtryk for manglende finansielle ressourcer blandt det tyske riges protestantiske småfyrster.

Den anden hoftype er det ceremonielle hof (*der zeremonielle Hof*). Denne hoftype er lagt an på en gennemgribende forherligelse af fyrsten, på en herskerkult, som kommer til udtryk i pragtfulde og omhyggeligt iscenesatte hoffester, i et detaljeret ceremoniel, i en talstærk og hierarkisk struktureret hofstat og i kompensatoriske fænomener som f.eks. de såkaldte *Wirtschaften* eller *Bauernhochzeiten*, hvor de fyrstelige for en stund kunne give afkald på de sædvanlige ceremonielle former og hengive sig til uformelt selskabeligt samvær. Det ceremonielle hofs pragtudfoldelse er overordentligt dyr og fører ikke sjældent ud i økonomisk uføre og stridigheder med stænderne. Det ceremonielle hof er udtryk for den pågældende fyrstes ambition om at gøre sig gældende indenrigs- og frem for alt udenrigspolitisk. Bauers bedste eksempler på denne hoftype er det hannoveranske hof i årtierne omkring 1700, da hertug Ernst August med held stræbte efter kurværdigheden (opnået 1692), det preussiske hof under Frederik III/I, der overgik Hannover ved at opnå kongeværdigheden (kroning i Königsberg 1701), og hoffet i Dresden under August II (den Stærke), der samtidig var konge af Polen 1697-1706 og 1709-1733. Det ceremo-

nielle hof svarer langt hen ad vejen til Norbert Elias' analyse af Solkongens hof.

Den tredje hoftype er det selskabelige hof (*der gesellige Hof*). Hvor det patriarkalske hof repræsenterer det fælles udgangspunkt, hvorfra nogle fyrster stræbte efter at udvikle et ceremonielt hof, så repræsenterer det selskabelige hof ofte en bevidst afstandtagen fra det ceremonielle hof. Denne hoftype er mindre præget af kostbare fester og indviklet ceremoniel end af (relativt) beskedne måltider i en sluttet kreds og en utvungen, aristokratisk atmosfære. I modsætning til det patriarkalske eller ceremonielle hof har det selskabelige hof ikke længere nogen funktion udadtil: Det skal hverken påvirke undersåtternes livsførelse eller gøre indenrigs- eller udenrigspolitiske prætensioner gældende. Disse opgaver varetages til fulde gennem bureaukrati og hær. Hoffet er blevet til fyrstens privatsfære. Bauers bedst kendte eksempel på denne hoftype er hoffet hos Frederik den Store af Preussen (Sanssouci, Voltaire etc.), men også kejser Josef II hører med i denne kategori.

Danske forhold

Disse tre hoftyper er selvfølgelig idealtyper, dvs. analytiske redskaber og ikke konkrete beskrivelser. Når de i det følgende skal forsøges anvendt på danske forhold, sker det også med det forbehold, at analysen er noget impressionistisk og i høj grad bygget på ældre og ikke helt uproblematisk forskning. Hermed sigter jeg til, at den sidste brede konfrontation med kildematerialet fandt sted ved århundredskiftet, og at den gamle kulturhistoriske traditions resultater derfor står næsten uantastede i al deres positivistiske anvendelighed og begrænsning.⁸ Anvendeligheden består i, at man i mange

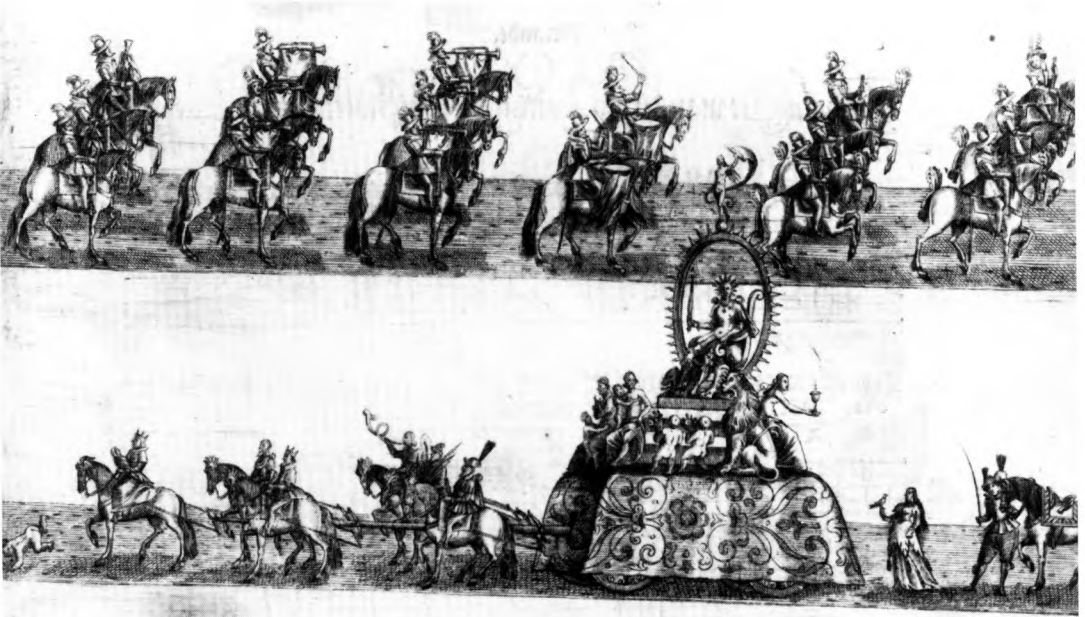
tilfælde kan anvende den ældre litteratur som »stenbrud« for konkrete oplysninger og henvisninger. Begrænsningen består først og fremmest i, at århundredskiftets kulturhistorikere – i det mindste dem med interesse for hofkultur – med forkærlighed begrænser sig til det rent deskriptive, til blot at tegne »billeder« af fortidens liv. Når de af og til forsøger at begrunde udviklingen, sker det oftest med henvisning til forklaringsmodeller, der ikke længere kan gælde som tilstrækkelige: Tidsåndens almindelig tendens til overdådighed og luksus eller den enkelte konges (eller dronnings!) personlige tilbøjeligheder. En række fortjenstfulde kunsthistoriske undersøgelser fra den seneste menneskealder med vægt på Christian IV's tid kan ikke kompensere for svaghederne i den ældre tradition, men har sammen med den udenlandske forskning været inspirationskilde for det følgende forsøg på en nytolkning med udgangspunkt i Bauers hoftyper.

Christian III's (1536-1559) hof må betegnes som patriarkalsk. Hofkulturen adskiller sig ikke væsentligt fra den omgivende adelskultur, undtagen når det drejer sig om statsceremoniellet, hvor adelen deltager både i de snævert politiske og retsstiftende handlinger og i festivitas som f.eks. turneringer og ringridninger. Hvor nær kongehuset og de rigeste adelsmænd og -kvinder stod hinanden, illustreres måske bedst af en detalje fra Christian III's kroning 1537: Kongen beder Eske Bille formå sin hustru til at låne kongens søster et hovedsmykke til den forestående kroning.⁹

Frederik II (1559-1588) repræsenterer overgangen til det ceremonielle hof. De gode konjunkturer og lensreformen dannede det finansielle grundlag for en markant vækst i hoffets størrelse og pragtudfoldelse. Kroningen 1559 dannede optakten. Alt var større og flottere end i 1537. Lenshyld-

ningen i Odense 1580 er en anden markant begivenhed, men også uden for de store statsbegivenheder lagde Frederik II vægt på at skabe – og opretholde – en kulturel distance til adelsstanden, f.eks. gennem musik i større stil og udenlandske skuespilstrupper.¹⁰ Det er dog slående, i hvor høj grad der er tale om, at kongen rivaliserer med adelen, der også nød godt af freden og de gode konunktureer. Et pudsigt eksempel på denne indbyrdes konkurrence er bestillingen 1572 for dronningens hofskrædder Hans Rügemann: Han måtte ikke vise adelen eller andre sine nye snitmønstre.¹¹ Et andet eksempel er forordningen om

adelige begravelser fra 3. april 1576, der senere samme år blev optaget i den Kalundborgske Reces. Her reguleredes begravelsernes pragtudfoldelse og gravmælernes størrelse og form. Det skete bl.a. med følgende begrundelse: *for det sidste hafve vi och forfarit dend store misbrug, bekostning och forfengelige pracht, som skier med de grafve som af addellen nu høgt ofver jorden opsettis och fast ofvergaar alle kongelige och førstelige begrafvelse, som tilforn er sked her udi riget.* Bestemmelsens konkrete anledning var sandsynligvis et par adelige pragtgravmæler i Frue Kirke i København (Otte Ruds færdigt opstillede og Peder

Da Christian IV i 1603 sammen med hertug Johan Adolph modtog Hamburgs hyldning, lod han i forbindelse med en ringridning opføre et pragtfuldt allegorisk optog med i alt 55 deltagere. Fire vogne bar allegoriske fremstillinger af de fire årstider (sammen med henholdsvis barndom, manddom, alderdom og død samt passende dyder og laster), og i den femte tronede Christian IV som solkonge. Foran gik Herkules med en fane (ikke med på udsnittet), og vognen blev trukket af Eugenia (ædel byrd), Anima (sjæl), Corpus (legeme), Fama (berømmelse), Prosperitas (fremgang) og Virtus (kraft). På selve vognen sad desuden Agnitio (erkendelse), Caritas (kærlighed) og Temperantia (mådehold). Christian IV tronede selv med scepter i hånd flankeret af to løver (hentydning til Salomons trone, jvf. 1 Kong. 10,19) under en flammende bue med en statue af Fortuna (lykken / skæbnen) på toppen. Efter vognen gik Candor (oprigtighed). Budskabet var, at denne konge besad alle medfødte og tilegnede dyder på legeme og sjæl, ligesom solen var han ophøjet, strålende og livgivende, han var at ligne med den største helt (Herkules) og den viseste konge (Salomon), kun skæbnen var han underlagt. Udsnit af samtidigt stik, Det Kongelige Biblioteks billedsamling.

Oxes planlagte), men det har nok også spillet en rolle, at Cornelis Floris' pragtgravmæle over Christian III til Roskilde domkirke nærmede sig sin færdiggørelse: Frederik II ønskede ikke at blive overhalet indenom.¹²

Selv om det var nødvendigt at lovgive, for at der kunne ses forskel på konge og knægt, ville det være misvisende at se Frederik II's ceremonielle hof som udtryk for en eskalerende konflikt mellem kongemagten og adelen. Så længe de gode konjunkturer holdt ved, var der nok til alle, og adelens intensive deltagelse i hoffets liv var stadig en politisk og social selvfølghed. Ja, faktisk var den også en nødvendighed, sådan som det kom til udtryk ved indkaldelse af »dragefruer« ved alle større begivenheder fra Christian III's kroning 1537 til Hans Ulrik Gyldenløves begravelse 1645. Og disse indforskrævede adelsdamer skulle vel at mærke smykke sale og stuer med deres *egne medbragte tapeter* mm.¹³ Hoffet og hofkulturen var kort sagt en institution, der tjente integrationen af kongemagten og det politisk, økonomisk og socialt ledende lag af adelsmænd og -kvinder.

Christian IV (1588-1648) og hans søn Frederik III (1648-1670) indtil enevældens indførelse 1660 repræsenterer ikke noget brud, men en videreudvikling af det ceremonielle hof, hvor hofkulturen på to måder instrumentaliseres, uden at man dog kan tale om hoffet som et decideret pacificerings- eller repressionsinstrument. For det første intensiveredes hofkulturens integrationsevne gennem en stadig større inddragelse af den danske og slesvig-holstenske adel. For det andet lagde kongemagten afstand til adelen ikke kun gennem overvældende pragt (sølv møbler,¹⁴ gobeliner,¹⁵ manieristisk arkitektur¹⁶ etc.), men også ved hjælp af en række kulturelle former, som i Danmark blev kongemagtens kulturelle monopol (hofballet,¹⁷ stort

anlagte billedprogrammer¹⁸ og musik og sang i stor stil¹⁹). Kort sagt: Christian IV vandt det hofkulturelle kapløb med flere hestelængder.

Det store bilager, dvs. prins Christians bryllup med kurprinsesse Magdalena Sibylla af Sachsen i 1634, synes at have været en milepæl.²⁰ Ved denne lejlighed gennemførtes et stort og ambitiøst program, som skulle vise, at den danske konge var kommet sig oven på Kejserkrigen 1625-1629 og nu agtede at gøre sig gældende i international politik som fredsmægler. Der skulle gøres indtryk frem for alt på de udenlandske gesandter, der i stort tal var til stede, men i vores sammenhæng er det to andre træk, der påkalder sig opmærksomhed. For det første blev den danske adel i større tal end nogensinde inddraget i forløbet. For det andet suppleredes for første gang de traditionelle turneringer, ringridninger og inventioner (: allegoriske optog)²¹ med hofballetter. Også ved tidligere statsbegivenheder havde man haft skuespil, men det havde været omvandrede trupper eller skolekomedier, hvor studerende fra universitetet eller latinskolen optrådte. De nymodens hofballetter var derimod en slags totalteater, hvor de kongelige og adelige selv optrådte og ved deres medvirken kastede glans over arrangementet. Hofballetterne blev gennemført som en række løst forbundne optrin med sang, dans og musik og mundede ofte ud i en afsluttende fællesdans. Indholdet var af mytologisk, moraliserende eller humoristisk art, og de kunstfærdige kostumer spillede en stor rolle.²²

Hvis man skal forsøge en politisk tolkning af denne hofkulturelle »oprustning« under Christian IV, må den ses som led i forsøget på at styrke kongemagten prestigemæssigt.²³ Forudsætningen for dette forsøg var kongens finansielle styrke, der igen byggede på de gode konjunkturer, sundtoldindtægterne og de begrænsede militære

Wahre vnd eigentliche Abbildunge der Ceremonier, welcher der Durchleuchtigste/ Großmächtigste Fürst vnd Herr/ Herr CHRISTIAN des Nahmens der Vierde zu Dennemarcken/ Norwegen/ der Fenden vnd Gothen König/ etc. wenn Jhr Kömal: Mayest: erstliche von ihren wohlverdienten Adelspersonen zum Ritter vnd herrlichen Ehren- Stande (als welches nun zum Dritten mahl beschehen) allergnädigst erhebet/ sich zu gebrauchen pflegen.

VERA DELINEATIO ACTVS SOLEMNIS QVO SER^{MO} DANIAE & REX CHRISTIANVS IV^{VS} NOBILES QVOSDAM EQVESTRI DIGNITATE ORNARE SOLET

Ved »det store bilager«, den udvalgte prins' bryllup med Magdalena Sibylla af Sachsen i 1634, slog Christian IV tolv adelsmænd med rigens kansler Christen Thomesen Sehested i spidsen til riddere i det grønne gemak på Københavns slot. Kongen sidder på en trone under en himmel flankeret af to herolde. Ved hans højre side står de fornemste rigsråder opstillet med regalierne. De kommende riddere er prydede med store skærf og sløjfer. En talrig skare af adelsmænd fylder gulvet, mens adelskvinderne har fået plads på en ophøjet tribune, sandsynligvis Magdalena Sibylla og hendes hofdamer. På en forhøjning op mod den gobelinprydede bagvæg har et par gejstlige honoratiores fundet plads, sandsynligvis et par biskoper og universitetsprofessorer; måske også de udenlandske gesandter. Det er nærmest adelsvældens »familiebillede« vi har for os: Kongen i bogstaveligste forstand i nærkontakt med sine adelige. Kobberstik 1635 af Simon de Pas, Det Kongelige Biblioteks billedsamling.

og administrative krav i den første del af hans regeringstid. Man kan sige, at hofkulturen i bred forstand var et frirum, hvor forfatningen ikke lagde bånd på kongen, og hvor han i modsætning til finansielle og administrative spørgsmål ikke behøvede handle i samråd med rigsrådet – så længe han altså havde råd, forstås. Med Torstenssonsfejden 1643-1645 var denne æra definitivt forbi, musikanterne afskedigedes og kronen pantsattes.

Frederik III, der i 1648 måtte underskrive Danmarkshistoriens mest restriktive håndfæstning, søgte også at udnytte dette frirum og det i en sådan grad, at hofudgifterne blev et politisk spørgsmål, hvor rigsrådet tvang ham til en personalereduktion.²⁴ Allerede hans kroning den 23. november 1648 er et eksempel på dette. Selve kroningen blev gennemført efter det traditionelle mønster, men med en stærk understregning af rigsrådets forfatnings-

sikrede rolle – den ydmygende håndfæstning blev læst op i sin fulde længde i kirken – og der afholdtes ingen hofballetter, ringridninger eller lignende. Dagen afsluttedes med en festbanket og fyrværkeri så beskedent, at det kunne fyres af inde i slotsgården.²⁵

Ikke desto mindre markerede det danske hof under Frederik III sig ved en festkultur, frem for alt en række hofballetter, maskerader etc., der ganske vist ikke levede op til den svenske dronning Christinas standard, men som alligevel kan tolkes som et udtryk for en bevidst udnyttelse af hofkulturens frirum; stadig dog med en stor inddragelse af adelen og altså i bund og grund hofkultur på adelsvældens præmisser ligesom under Christian IV. Et godt eksempel på dette er prinsesse Frederikke Amalies dåb i begyndelsen af august 1649. Den svenske ambassadør, rigsråd og friherre Bengt Skytte, der på sin dronnings vegne skulle stå fadder, blev modtaget med stor pomp og ledsaget til København af 100 adelsmænd i 50 karosser. Selve dåben fandt sted i riddersalen på Københavns slot, hvor kongen, rigsrådet og de udenlandske gesandter blev indført først. Så kom kongens svigerinde, kurprinsesse Magdalena Sibylla med barnet, og forud for hende gik 24 adelsmænd med fakler og 12 af de fornemste rigsråder. Efter kurprinsessen kom 200 danske og udenlandske adelige damer. De næste dage gik med ringridning, hofballet og optog. Kongen tog livligt del i det hele og tumlede sig altså i bedste Christian IV-stil blandt sine adelige.²⁶

Enevælden

Så kom Karl Gustav-krigene 1657-1660 og i kølvandet på dem enevældens indførelse. Hvilken indvirkning fik det på hofkulturen? Hvordan ytrede dette politiske magtskifte sig cere-

monielt? Jeg skal forsøge at give antydningen af et svar.

Flere steder kan man læse, at med enevældens indførelse 1660 steg hofudgifterne, og intet kunne synes mere naturligt: Den forøgede kongelige magtfulde måtte da kræve en forøget ydre pragtudfoldelse.²⁷

Det er imidlertid ikke rigtigt, at enevældens indførelse medførte en stigning i hofudgifterne. Sammenligner man hofudgifterne, så godt som den tilgængelige litteratur og de mangelfuldt overleverede regnskaber tillader det, må man konkludere, at enevælden ikke betød nogen væsentlig stigning. I 1656 udgjorde hofudgifterne ifølge et overslag knap 280.000 rd. I årene umiddelbart efter svenskekrigene falder hofudgifterne til det halve, for så at stige til lidt over førkrigniveauet. Denne stigning har ikke mindst sammenhæng med, at hofholdningen voksede i takt med, at de kongelige børn blev ældre og krævede egen hofstat eller dyre bryllupper. Hofudgifterne udgjorde ca. halvdelen af udgifterne til den civile centraladministration, og dennes andel af de samlede statsudgifter svingede mellem 10% og 25% alt efter, om der var krig eller ej. Dette gælder ikke kun for Frederik III's, men også for Christian V's tid, dvs. frem til 1699.²⁸ Hær og flåde lagde i altoverskyggende grad beslag på statens ressourcer, og det er helt symbolsk, at den ældre enevældes største byggeri i den kongelige residensstad ikke var et nyt kongeligt slot – det blev først Christian VI forundt – men en moderne og tidssvarende fæstning: Kuppet (opført 1662-1665).

I betragtning af Danmark-Norges reducerede og ødelagte tilstand efter svenskekrigene må man selvfølgelig sige, at en fastholdelse af hoffets og hofudgifternes størrelse på det hidtidige niveau er en magtdemonstration i sig selv. Alligevel må man se andre steder for at få fat i, hvad der ændredes med enevældens indførelse.

Det selskabelige hof

Før vi går over til skildringen af enevældens betydning for hoflivet, skal Bauers hoftypologi dog følges til dørs med en kort stillingtagen til, om man i Danmark har kunnet opvise den tredje hoftype: det selskabelige hof. Visse træk under Frederik III synes at pege i den retning. Den lærde konge lod f.eks. i begyndelsen af 1660'erne adskillige gange den adelige polske socinianer Stanislaw Lubienicki kalde op

på slottet for i en sluttet kreds på latin at lade ham diskutere sine standpunkter med en række teologer.²⁹ Der er dog efter min mening ikke tale om træk, der peger mod et selskabeligt hof i Bauers forstand, men snarere om kompensatoriske fænomener i overensstemmelse med kongens lærde interesser. Det samme må siges om de »folkelige« fornøjelser, der fra midten af århundredet blev meget populære ved det danske hof: »Bauernhochzeiten«, »Wirtschaften« og »Jahrmärk-

*Dronning Sophie Amalie (1628-1685) ses her afbildet som bondepige i Vierländerin-drags. Faktisk drejer det sig om et kostume og scenebillede fra hofballetten *Unterschiedliche Oracula* (1655), hvor hun dansede ikke mindre end fem partier: *Fama* (berømmelsen), en bondepige, krigens muse, en spansk dame og en amazone. Balletten opførtes hele tre gange, sidst den 16. august 1655 i forbindelse med prins Christians hyldning. Maleri af Wolfgang Heimbach, Rosenborg. Foto: Larsen, ColorGruppen.*

te.³⁰ En »Bauernhochzeit« var en fest, hvor deltagerne klædte sig i bonde- dragt, spiste bondemad af træatallerke- ner, dansede til bondemusik osv. Den første kendte fest af denne type af- holdtes i efteråret 1661 ved den kejser- lige gesandt baron Johan von Goës' af- rejse og fandt meget passende sted på Dronninggård, hvor Sophie Amalie netop havde ladet et holstensk bonde- hus opføre.³¹ Da Frederik III i 1668 lod Frederiksdal bygge, indrettede han et charmerende lysthus i italiensk stil, men inventaret viser, at der også var tænkt på »Bauernhochzeiten«.³² Se- nest under Christian V blev det en til- bagevendende fastelavnsskik for hof- fet at køre ud på Amager for at danse og drikke på bondemanér.³³ Et »Wirt- schaft« eller »Jahrmarkt« var en slags maskerade, hvor deltagerne var ud- klædt som forskellige professioner og folkeslag, og hvor »karaktererne« for- deltes ved lodtrækning. Det første kendte »værtskab« fandt sted i Flens- borg 1652,³⁴ og denne slags fester nød stor popularitet, bl.a. fordi rollerne of- test blev fordelt med en mandlig og en kvindelig udgave af hver »karakter«. Disse afslappede fornøjelser fik netop deres tiltrækningskraft ved at være en afveksling fra det stive og på trods af alle regler langt fra gnidningsløst fun- gerende daglige ceremoniel.

Det er blevet sagt om Christian V's hof (1670-1699), at det daglige liv for- mede sig »temmelig jævnt og for- dringsløst«, og at han ikke yndede »alt for store og vidtløftige ceremonier«.³⁵ Sandt er det, at det store franske cere- moniel med offentlig *lever og coucher* (når kongen stod op og gik i seng) al- drig vandt indpas ved det danske hof. Alligevel forekommer det at være en overdrivelse ligefrem at karakterisere hofflivet som jævnt og fordringsløst. Det, der har givet R. Mejborg – for dis- se vurderinger stammer fra hans lille bog om livet ved Christian V's hof – an- ledning til at fælde denne dom, har

nok været ønsket om at tage Christian V i forsvar mod anklagen for »Spillesy- ge og idelig Jagen efter Fornøjelser«.³⁶ Man kunne imidlertid også se de »jævn- ne« fornøjelser, Mejborg har fremdra- get, som eksempler på de ovennævnte kompensatoriske fænomener, hvis formløshed og relative enkelhed netop var så attraktiv på baggrund af det øvrige hofflivs stive og gennemregule- rede form. Når det drejer sig om Chri- stian V's angivelige modvilje mod den strenge etikette, er det atter Mejborg, der er ophavsmanden til en skæv for- tolkning af ubestridelige fakta.³⁷ At Christian V gjorde knuder med hensyn til ceremoniellet, gentagne gange strøg forskellige poster og gav udtryk for, at *Vi ikke synderlig elske overflødige Ce- remonier* (min fremhævning), kan også tolkes ganske anderledes. I grunden er denne adfærd blot udtryk for, at Chri- stian V ikke lod sig tyrannisere af sin hofmarskalk, men – på bedste Ludvig XIV-manér, kunne man tilføje – viste sig som ceremoniellets herre og om- drejningspunkt.

Frederik IV (1699-1730) og Chri- stian VI (1730-1746) repræsenterer en organisk videreudvikling af hofflivets ceremonielle udformning. Det afgøren- de nye er ikke ændringerne i hofkultu- ren, men dens ændrede rammer: slot- tene. Gennem hele sin regeringstid havde Christian V ønsket at bygge en værdig afløser for Københavns slot uden at kunne realisere planerne.³⁸ Først de roligere tider efter Store nor- diske Krigs afslutning gav kongerne de finansielle muligheder for at skabe de ideelle arkitektoniske rammer for et pragtfuldt og ritualiseret hoffliv (Frederiksberg 1708-1709, Fredens- borg fra 1719, ombygningen af Køben- havns slot 1724-1729, Hirschholm 1734-1744). Kulminationen på denne udvikling var opførelsen af det første Christiansborg 1731-1740, der hævdede den danske konges residens op på eu- ropæisk niveau.

Det er først under Frederik V, man kan finde træk, der minder om Bauers karakteristik af det selskabelige hof. Om man til disse træk også vil regne den udlevede og alkoholiserede monarks debaucher er lidt af et definitionsspørgsmål.³⁹ Hermed er allerede angivet, at Bauers typologi har sine begrænsninger, når den søges anvendt på danske forhold. Hvis man ønsker at forstå enevældens betydning for hofkulturen, må man som antydnet fokuserer på andre træk, og jeg vil fremhæve to udviklingslinjer. For det første kan man iagttage, at tyngdepunktet forrykkes fra statsceremoniel til hofceremoniel.⁴⁰ For det andet nøjedes den danske enevælde ikke med at regulere hoffets og hovedstadens begrænsede offentlighed, men førte gennem regulering af rangforhold en helt bevidst socialpolitik til støtte for regimet.⁴¹

Fra statsceremoniel til hofceremoniel

Den første udviklingslinje, fra statsceremoniel til hofceremoniel, betød, at statsbegivenheder, der før havde udspillet sig i en bredere offentlighed, i visse tilfælde med hele folket som tilskuere, og altid med intensiv deltagelse af den danske adel, nu fandt sted i hoffets snævrere og mere eksklusive kredse, på andre lokaliteter og med andre deltagere end før. Denne ændring danner en parallel til det skift i statsopfattelsen, der kan iagttages i forbindelse med statsomvæltningen 1660: Til en vis grad forsvandt tanken om et rige eller en statsdannelse uafhængig af det kongelige hus, sådan som det er forudsætningen for valgkongedømmet, til fordel for tanken om det kongelige hus som den egentlig statsbærende institution og landene som kongeslægtes ejendom.⁴² Christian V indskærper f.eks. i sit politiske testamente fra 1683, at der *ingen forskiel giøris imel-*

*lem Kongen og Riget, som udi forrige Regiering er skeet [...] thi Rigerne hører Kongen til som sit Patrimonium og Eyendom.*⁴³

Udviklingslinjen fra stats- til hofceremoniel kan illustreres ved at kontrastere Frederik III's ovenfor nævnte kroning 1648 med Christian V's salving 1671. Kroningen 1648 fandt sted i Frue Kirke i København i mange menneskers nærvær. Salvingen 1671 fandt sted i Frederiksborg slotskirke en dagsrejse fra København. Ved kroningen 1648 spillede rigsrådet en hovedrolle, håndfæstningen blev læst op, og kongen svor sin ed. I 1671 spillede kongen hovedrollen, assisteret af de øverste hofembedsmænd, Kongeloven – den danske enevældes grundlov – blev læst op, men kongen svor ingen ed. Salvingen 1671 var angiveligt kun en devotionsakt, dvs. en snævert personlig religiøs handling for kongen, men det tømmer den ikke for politisk betydning – snarere tværtimod! Alle vidste jo, at den gik i stedet for kroningen, og i lighed med kroningen 1648 udsendtes en udførlig officiel beretning om ceremonien. Skiftet fra statsceremoniel i fuld offentlighed med bred deltagelse til hofceremoniel i snævrere kredse markerede ikke i første omgang en svækket rituel betydning, men en *anden* rituel betydning. Der blev lagt afstand til valgkongedømmets forfatning, og kongemagtens – og det vil sige majestætens – op-højethed markeredes gennem den ceremonielt skabte distance. Distancen var ikke et udtryk for privatisering, men for kultivering og mystificering.⁴⁴

Denne kultivering fik sit måske mest prægnante udtryk gennem en af den tidlige enevældes ceremonielle nyskabelser efter udenlandsk forbillede: kongens castrum doloris i slotskirken (en rigt udsmykket katafalk med himmel, våbenskjolde og allegoriske billeder). Den nye skik tog sin begyndelse ved Frederik III's død 1670 og nåede

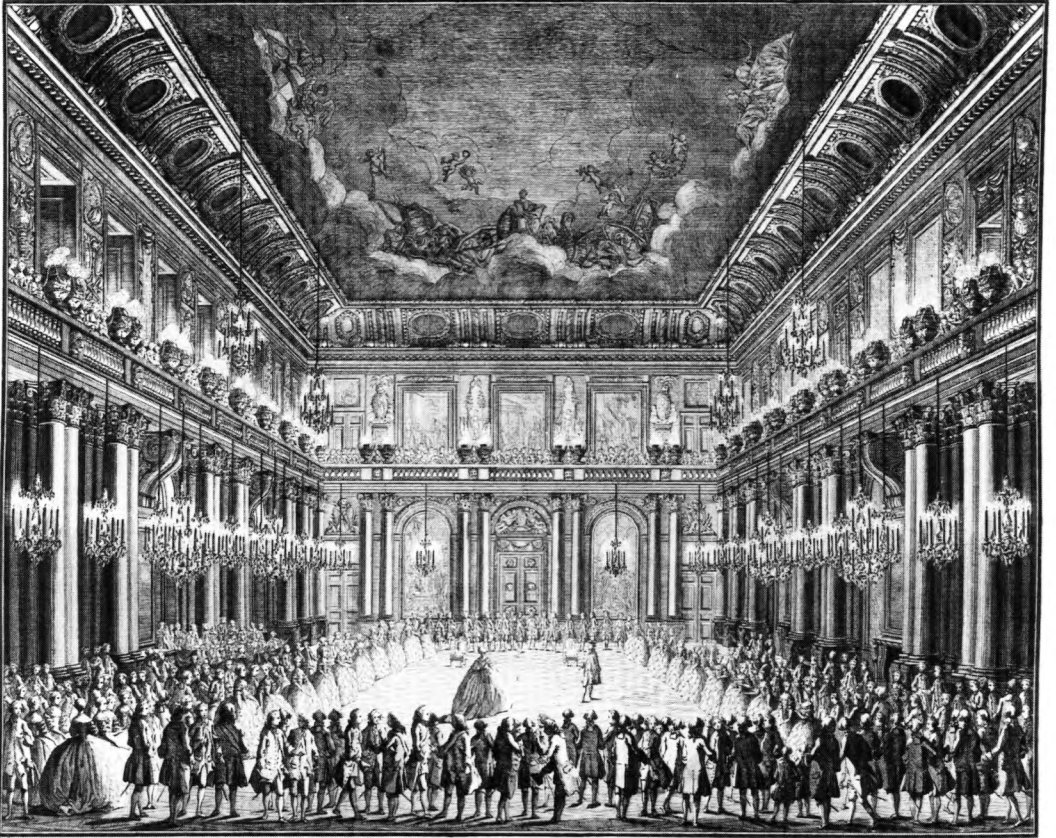
Der er ikke bevaret noget billede af Christian V's castrum doloris i 1699, men der eksisterer en skitse af en af illuminationerne i slotsgården, der repeterede temaerne fra castrum'et. Den forestiller Christian V's apoteose (ophøjelse til himlen). Omgivet af dyder og kronet af Fama (berømmelsen) stiger han til himmels og efterlader på jorden mindet om sine krigeriske og fredelige bedrifter. To puttier maler ham i Herkules' skikkelse og sikrer dermed, at beskueren forstår allegorien: Herkules var den antikke mytologis mest elskede eksempel på apoteose som belønning for fremragende bedrifter. Penne-tegning af Magnus Berg, Statens Museum for Kunst, Den Kongelige Kobberstiksamling nr. 01.22. Foto: Hans Petersen.

sit højdepunkt med Christian V's castrum doloris i 1699. Hovedvægten lå nu ikke længere på den folkerige procession gennem København til Roskilde Domkirke og bisættelsen dér, men på et monument i slotskirken, der foregreb gravmælets pragt, og som overgik alt, hvad en adelsmand kunne eller måtte præstere. Når dette ses i sammenhæng med, at salvingen under enevælden normalt lå ca. et år efter tronskiftet, tegner der sig et billede af en interessant accentforskydning: Kongens person og statens biologiske, dynastiske grundlag fremhæves på bekostning af retsstiftende ceremonier og andre »overgangsriter«, som i forbindelse med et tronskifte under enevælden indskrænkede sig til råbet »Kongen er død, kongen leve«. Desuden aflagde de øverste militære og civile embedsmænd hurtigst muligt og under enkle former troskabsed til kongen.⁴⁵

Selv om de vigtigste statsbegivenheder efter enevældens indførelse udspillede sig i hoffets mere sluttede kredse, var der et element fra det gamle statsceremoniel, som ikke ændredes, men snarere udbyggedes efter enevældens indførelse. Det var de pompøse entrées og sortier, hvormed fyrstelige gæster, brude og diplomater blev ført til og fra hoffet i pragtfuldt udstyrede kareter.⁴⁶ Ved disse lejligheder bragede kanonerne på volden, livgarden stod vagt i gaderne sammen med borgervæbningen, pauker og trompeter markerede processionens gang gennem byen og siden rytmen i festlighederne på slottet, og ud på natten kunne man på fyrværkeriets størrelse aflæse betydningen af de begivenheder, der var unddraget almindelige dødeliges øjne. Med tiden udbyggedes byens deltagelse i processionerne gennem de stadig mere avancerede illuminationer og æresporte, der prydede gaderne ved sådanne lejligheder.⁴⁷

Den anden udviklingslinje, den ene-

vældige statsmagts greb om den brede offentlighed, er egentlig et emne, der har krav på selvstændig behandling. Da det imidlertid løber sammen med hoftemaet, skal det i det mindste strejffes. Her kan det være nyttigt at inddrage barokkens egne teoretiske overvejelser om ceremonispørgsmål. En hovedkilde for enhver, der beskæftiger sig med ceremonialia omkring år 1700, er Johann Lünigs *Theatrum Ceremoniale Historico-Policum*, der udkom i to statelige foliobind på hver over tusind sider med i hundredvis af festbeskrivelser og ceremonier. Alene for danske forhold drejer det sig om over 60 beskrivelser, strækkende sig fra ceremonierne ved søsættelsen af et orlogsfartøj over adelige begravelser, ridderslagninger, ambassadørmødtager, rangforordninger og degraderinger fra adelsstanden (Griffenfeld) til forleninger, kroninger og kongelige begravelser. Godt gemt i andet binds sidste del finder man nogle teoretiske overvejelser, om og hvordan en fyrste skal udforme sit ceremoniel.⁴⁸ Lünig går ud fra, at ceremonialia er dybt samfundsrelevante spørgsmål. Alle stater består af afhængig af, at stænderne lever i et reguleret over- og underordningsforhold, der kommer til udtryk i ydre statuskendetegn. På samme måde forholder det sig staterne indbyrdes: Man omgås underordnede, ligestillede og overordnede statsdannelser, og velordnede rangforhold, der finder deres udtryk i ceremonier, er forudsætningen for fredelig sameksistens. Set fra fyrstens synspunkt er et ceremoniel ikke kun nødvendigt og nyttigt, fordi man af fyrstens husholdning plejer at slutte sig til hans viden og evne til at regere, og fordi de udenrigspolitiske relationer reguleres ved hjælp af ceremoniellet. Nej, ceremonialvæsenet er tillige det vigtigste redskab for »das gantze Polizey Wesen«. Med dette begreb, Polizey, betegnede man i tidlig moderne tid den ekspanderende statsmagts regulering

INTERIEUR DE LA GRANDE SALE DU CHATEAU ROYAL DE CHRISTIANSBORG

A COPENHAGUE ORDONNÉE PAR LE ROY FREDERIC V POUR LE MARIAGE DE CHRISTIAN VII ROY DE DANNEMARC ET DE NORVEGE AUJOURD'HUI REGNANT AVEC CAROLINE MATILDE PRINCESSE DE LA GRANDE BRETAGNE ET TERMINÉE LORS DU MARIAGE DE LEUR MAJESTES LE VIII NOVEMBRE MDCCCLXVI

Først efter Store nordiske Krigs afslutning fik de danske konger endelig magt, som de havde agt, med hensyn til enevældens arkitektoniske iscenesættelse. Christian VI realiserede drømmen og lod i årene 1731-1740 opføre en residens på europæisk niveau: Det første Christiansborg. Det kostede knapt 3 millioner rd., tre fjerdedele af et helt års statsindtægter, og så var det endda ikke færdigindrettet! Bedre end gennem en størrelsesmæssig sammenligning med det gamle Københavns slot træder det arkitektoniske budskab dog frem, når bygningen ses som ramme for det hofliv, den var skabt til – her illustreret ved et stik af et hofbal i riddersalen, der først blev udsmykket til Christian VII's bryllup 1766. Stik af J.G. Bradt 1768 efter tegning af N.-H. Jardin, Det Kongelige Biblioteks billedsamling.

af sociale og erhvervsmæssige forhold, altså socialpolitik i bred forstand. Det, Lünig tænker på, er nok frem for alt rangforordninger og de mange såkaldte luksusforordninger, der nøje regulerede den pragt, de forskellige sociale rangklasser måtte anvende i forbindelse med bryllupper, begravelser etc.⁴⁹

Meget af dette kan umiddelbart synes at ligge hofkulturen temmelig

fjernt, men her er det vigtigt ikke at læse hen over Lünigs pointe. Han viser, i hvilken større sammenhæng vi skal se hofkulturen i årene omkring år 1700, hvor den ceremonielle hoftype havde sin største blomstring: nemlig i den brede, politiske og socialhistoriske sammenhæng. Et afsluttende eksempel skal tydeliggøre dette.

I 1695 indgik kronprins Frederik

(IV) ægteskab med prinsesse Louise af Mecklenborg-Güstrow.⁵⁰ Hun og hendes følge blev hentet af en lille flåde og gjorde den 5. december deres indtog i København. De blev modtaget af kronprinsen ledsaget af et talstærkt følge, der bestod af kongens øverste civile og militære embedsmænd plus medlemmerne af den særlige form for højadel af kongens nåde, som enevælden havde skabt: greverne og baronerne.⁵¹ I ceremoniellet er dette udtrykt ved, at følget skal bestå af medlemmer af de første tre rangklasser, og de skulle selvfølgelig køre eller ride i den orden, rangforordningen foreskrev. Alene de kørende rangspersoner fyldte 75 karosser! Ved modtagelsen på slottet måtte alle medlemmer af de tre første rangklasser samt alle hofbetjente, som var optegnede i rangforordningen overhovedet, følge med til det første forgemak. Til det inderste gemak slap kun dannebrogssridderne⁵² – endnu en enevældig kreation – elefantridderne, kammerjunkere og de relevante hofembedsmænd. Ved selve brylluppet, festbanketten og de næste dages festligheder gentog mønsteret sig: Hele tiden var de øverste tre rangklasser til stede. Medlemmerne af disse tre rangklasser tilhørte alle adelen, men ikke længere alene fødselsadelen. Den enevældige konges magt udstrakte sig ikke mindst over sociale prestigespørgsmål, og ifølge den seneste rangforordning 1693 medførte et embede i de tre øverste rangklasser automatisk arveligt adelskab. Den gamle fødselsadel havde derimod ikke engang plads i rangforordningen, medmindre den skaffede sig et embede eller en ærestitel – alt sammen af kongens nåde.

Hvor langt er dette billede dog ikke fra den før omtalte barnedåb for Frederikke Amalie i 1649! Den adel, der dengang fylkedes i riddersalen ifølge gammel ret, var i 1695 helt stødt ud i mørket. Eller rettere sagt: Var den til stede, havde det anden årsag, nemlig

kongens nåde. I begge tilfælde udtrykte hofkulturens pomp og pragt præcist og nuanceret de samfundsmæssige magtforhold. I første tilfælde kongemagtens forbundethed med den statsbærende og traditionelt privilegerede adelsstand. I andet tilfælde den enevældige monark omgivet af sine egne kreaturer: Højadelige, riddere og militære og civile topembedsmænd, der alle skyldte kongen deres privilegerede stilling.

Noter:

1. Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, 2. udg. Darmstadt 1965, s. 14-24. En historisk funderet kritik af Habermas' »repräsentative Öffentlichkeit« findes dog hos Jörg Jochen Berns: *Der nackte Monarch und die nackte Wahrheit. Auskünfte der deutschen Zeitungs- und Zeremoniellschriften des späten 17. und frühen 18. Jahrhunderts zum Verhältnis von Hof und Öffentlichkeit*, *Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur* 11, 1982, s. 315-349.
2. Roger Chartier: *Pouvoirs et limites de la représentation. Sur l'œuvre de Louis Marin*, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 49, 1994, s. 407-418.
3. Se f.eks. forskningsoversigten i Volker Bauer: *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Versuch einer Typologie* (Frühe Neuzeit 12), Tübingen 1993, s. 9-32, og Aloys Winterling: *Der Hof der Kurfürsten von Köln 1688-1794. Eine Fallstudie zur Bedeutung »absolutistischer« Hofhaltung* (Veröffentlichungen des historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln 15), Bonn 1986, s. 3-32.
4. Torben Krogh: *Hofballetten under Christian IV og Frederik III. En teaterhistorisk Studie*. (Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 180), 1939, s. 4.
5. Følgende to samleværker giver indtryk af de seneste årtiers europæiske forskning: Ronald G. Asch & Adolf M. Birke, red.: *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650*, Oxford 1991; August Buck, Georg Kauffmann, Blake Lee Spahr & Conrad Wiedemann, red.: *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert*, 3 bd. (Wolfenbü-

- teler Arbeiten zur Barockforschung 8-10), Hamburg 1981.
6. Norbert Elias: *Die Höfische Gesellschaft*, Darmstadt 1983 (førsteudgave 1969; værket er dog i alt væsentligt skrevet omkring 1930); Jürgen Freiherr von Kruedener: *Die Rolle des Hofes im Absolutismus* (Forsuchen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 19), Stuttgart 1973. Typiske eksempler på receptionen af de Elias-Kruedener'ske teser i form af henholdsvis en oversigtsartikel og en case-study er: Rudolf Vierhaus: Höfe und höfische Gesellschaft in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert, *Absolutismus*, red. Ernst Hinrichs, Frankfurt am Main 1986, s. 116-137, og Karin Plodeck: *Hofstruktur und Hofzeremoniell in Brandenburg-Ansbach vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Zur Rolle des Herrschaftskultes im absolutistischen Gesellschafts- und Herrschaftssystem*, Ansbach 1972. En gennemgribende kritik af Elias giver Jeroen Duindam: *Myths of Power. Norbert Elias and the Early Modern European Court*, Amsterdam 1995. Jvf. også Bauer (se note 3), s. 33-39.
 7. Bauer (se note 3), s. 55-80.
 8. Den, der søger en hurtig orientering i den ældre danske, kulturhistoriske traditions resultater mht. til hofkulturen, vil i Otto Andrup og Louis Bobés bidrag til de første tre bind af Julius Clausen & Torben Krogh, red.: *Danmark i Fest og Glæde*, 1935, finde en let tilgængelig opsummering, desværre fuldstændig uden henvisninger. Dem finder man til gengæld i Helge Gamraths og Nils G. Bartholdys bidrag om livet på Københavns slot henholdsvis det første Christiansborg i Kristian Hvidt, Svend Ellehøj & Otto Norn, red.: *Christiansborg slot*, bd. 1, 1975, s. 48-166 og s. 315-380. Gamrath og Bartholdy ajourfører den ældre traditions resultater, frem for alt hvad det bygningshistoriske angår, men tilfører ikke grundlæggende nye synspunkter. Det relevante afsnit i Jens Hougaard m.fl.: *Dansk litteraturhistorie 3. Stænderkultur og enevælde 1620-1746*, 1983, s. 191-263, bringer intet nyt.
 9. I *Danske Magazin* 5, 1751, s. 1-12, findes aftrykt en række meget illustrative breve angående hofkulturen under Christian III, deriblandt det omtalte om hovedsmykket (s. 4).
 10. Steffen Heiberg: *Christian IV. Monarken, mennesket og myten*, 1988, s. 16-17 og 19-20; Clausen & Krogh (se note 8) 1, s. 265, 310-318, 332-335; S.M. Gjellerup: Nogle Bemærkninger om Samfundforholdene, især Opdragelsen hos den danske Adel i Tidsrummet 1536-1660, *Historisk Tidsskrift* 4. rk. IV, 1873-1874, s. 1-42; Emil Madsen: Forskellige Forhold ved den danske Hofstat i det 16. Aarhundrede, særlig dets anden Halvdel, *Historisk Tidsskrift* 7. rk. III, 1900-1902, s. 399-454; Emil Madsen: De kongelige Stalde og Stutterier i det 16. Aarhundrede, *Fra Arkiv og Museum* 2, 1903-1905, s. 421-462, særligt s. 434-436; Emil Madsen: Leverancer og Leverandører til det danske Hof i 2. Halvdel af det 16. Aarhundrede, *Fra Arkiv og Museum* 3, 1905-1908, s. 491-572. Emil Madsens artikler er rene guldgruber af konkrete og pålidelige oplysninger.
 11. Madsen: Leverancer (se note 10), s. 521.
 12. V.A. Secher: *Corpus Constitutionum Daniæ* 2, 1889-90, s. 37-38; *Danmarks Kirker* 3, (Københavns Amt 4, *Roskilde Domkirke*), 1951-53, s. 1836-1843; Troels Lund: *Dagligliv i Norden i det sekstende Århundrede* 7, 6. udg., 1969, s. 470-472.
 13. Se f.eks. *Danske Magazin* 3. rk. VI, 1860, s. 13 (kroningen 1537), og *Kancelliets brev-bøger* 1.12.1555, 2.4.1559, 16.4.1577, 25.3.1584, 7.5.1596, 3.4.1634 og 2.5.1645. Herefter hørte skikken tilsyneladende op. Også landets øvrige stænder måtte yde deres ved de forskellige statsbegivenheder: Bønderne måtte stille transportkapacitet til rådighed, og gejstlighed og borgerskab måtte udlåne service, sengetøj mm.
 14. Mogens Bencard: *Sølvøbler*, 1992; Mogens Bencard & G.A. Markova: *Christian 4.s pragtsølv og kongens forbindelser med Rusland*, 1988.
 15. *Christian IV og Europa. Den 19. Europarådsudstilling Danmark 1988*, red. Steffen Heiberg, 1988, s. 116-121.
 16. Kjeld de Fine Licht: Arkitektur. Manierismens fortsættelse, Svend Ellehøj, red.: *Christian IV's verden*, 1988, s. 336-377. Hugo Johannsen: Regna Firmat Pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schloßkirche Christians IV. zu Frederiksborg, *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art*, 1974, s. 67-140. Johannsens påvisning af manieristisk, kejserlig triumfarkitektur i slotskirkens udsmykning viser tydeligt, hvilke associationer Christian IV ønskede at vække. Johannsens anvendelse af Christian IV's kroning 1596 som fortolkningsnøgle til slotskirkens heterogene udsmykning er imidlertid metodisk problematisk og hænger på en ikke særligt overbevisende kobling mellem Kristi dåb (på kirkedøren) og kongens salving.
 17. Krogh: *Hofballetten* (se note 4); J. Paludan: Om Dramaets Udvikling i Danmark mellem Skolekomedien og Holberg, *Historisk Tidsskrift* 5. rk. II, 1880-81, s. 1-84.
 18. H.D. Schepelern & Ulla Houkjær: *The Kronborg Series. King Christian IV and his Pictures of Early Danish History*, 1988 (et godt eksempel på, at ikke fuldenkte projekter

- kan have stor kultur- og ideologihistorisk interesse).
19. Ole Kongsted: Den verdslige »rex splendens«. Musikken som repræsentativ kunst ved Christian IV's hof, i *Christian IV's verden*, 1988 (se note 16), s. 433-464. I øvrigt henvises til ovennævnte katalog: *Christian IV og Europa* (se note 15).
 20. Heiberg: *Christian IV* (se note 10), s. 328-335. Hovedkilden til denne begivenhed er Charles Ogiers latinske dagbog, der findes i dansk oversættelse med supplerende oplysninger: Charles Ogier: *Det store Bilager i Kjøbenhavn 1634* (Julius Clausen & P.Fr. Rist, udg.: Memoirer og Breve 20, 1914, genoptryk 1969). Jvf. også Mara R. Wade: Heinrich Schütz and »det Store Bilager« in Copenhagen (1634), *Schütz-Jahrbuch* 11, 1989, s. 32-52. I nær fremtid vil Mara Wade udgive en monografi om det Store Bilager i serien *Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung*.
 21. Ved Christian IV's kroning 1596 introduceredes dette lån fra romansk festkultur; Clausen & Krogh: *Danmark i Fest og Glæde* (se note 8) 1, s. 336-341; Torben Krogh: Optogsbilleder fra Christian IV's Kroningsfest, *Tilskueren* 1938, 2, s. 187-198. Jvf. også Mara Wade: The Politics of Splendor. Christian IV of Denmark's Hamburg Pageant (1603), *Brückenschläge. Eine barocke Festgabe für Ferdinand van Ingen*, red. Martin Bircher & Guillaume van Gemert (Chloe. Beihefte zum Daphnis 23), Amsterdam 1995, s. 25-39, og Helen Watanabe-O'Kelly: *Triumphall Shews. Tournaments at German-speaking Courts in their European Context 1560-1730*, Berlin 1992.
 22. Krogh: *Hofballetten* (se note 4); Sara Smart: *Doppelte Freude der Musen. Court Festivities in Brunswick-Wolfenbüttel 1642-1700* (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 19), Wiesbaden 1989.
 23. Jvf. også Steffen Heiberg: Kongelig reputation og adelig kultur, *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, red. Carsten Due Nielsen m.fl., 1994, s. 186-200. Jeg kan ikke dele Steffen Heibergs opfattelse, at de adeliges massive deltagelse i hofkulturen fra det store bilager af (1634) »var et udtryk for et nyt syn på adelens opgaver og samfundsmæssige funktioner, der peger frem mod enevælden«; Heiberg: *Christian IV* (se note 10), s. 332. Det er vel ikke sådan, at al adelig deltagelse i hoffet og enhver styrkelse af kongemagten peger frem mod enevælden? Der er snarere tale om forskydninger inden for rammerne af ét og samme sociopolitiske system.
 24. P.W. Becker: *Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regie-ring af udenlandske Archiver* 1-2, 1847-1857, 1, s. 11; Th. Thaulow: Hof og Hofliv under Kong Frederik III, *Historiske Meddelelser om København* 2. rk. IV, 1929-30, s. 1-69.
 25. Caspar Erasmus Brochmand: *Den Stormectige Høybaarne Førstis oc Herris / Her Friederich den Tredies [...] Kongelige Kronings [...] Korte Beskriffuelse*, 1650; Jørgen Hein: Frederik III's kroning og regalier, *Historisk Tidsskrift* 1990, s. 64-82. I modsætning til, hvad Bobé skriver (Clausen & Krogh: *Danmark i Fest og Glæde* (se note 8) 2, s. 155) blev der ikke foretaget ridderslagninger i kirken efter kroningen, men først to dage senere i forbindelse med forleningen af Slesvig, hvor Frederik III slog 32 adelige, deriblandt syv rigsråder, til riddere; J.L. Wolf: *Encomion Regni Danie*, 1654, s. 333-334.
 26. R. Mejborg: *Billeder af Livet ved Christian den Femtes Hof samt andre Bidrag til Danmarks ældre Culturhistorie*, 1882, s. 89-93; Krogh: *Hofballetten* (se note 4), s. 56-57. Den svenske gesandt Durel angiver en lidt mere beskeden kortegte, men immervæk 30-33 karosser; Becker: *Samlinger* (se note 24) 1, s. 22-23.
 27. Edvard Holm: *Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720* 1-2, 1885-86, 1, s. 18; Gamrath i Hvidt, Ellehøj & Norn: *Christiansborg* (se note 8), s. 122; Gunnar Olsen & Finn Askgaard: *Danmarks Historie* 8. *Den unge enevælde 1660-1721*, 3. udg. 1977, s. 308.
 28. Carl Christiansen: *Bidrag til dansk Stats-husholdnings Historie under de to første Enevoldskonger* 1-2, 1908-22, 1, s. 483-492; 2, s. 841-861. Samme billede tegner sig, hvis man tager udgangspunkt i det antal retter (dvs. anretninger af én slags spise til otte personer, jvf. Thaulow: *Hof* (se note 24), s. 26), hofkøkkenet dagligt leverede: i 1621: mindst 202, i 1650: 246, i 1658-60: i gennemsnit 268, i 1663: 345, i 1668: 242; *Kancelliets brevbøger* 3.5.1621; Rigsarkivet, Christoffer Sehesteds privatarkiv (privatarkiv nr. 7099) pk. 12, s. 10, 125.
 29. K.E. Jordt Jørgensen: *Stanislaw Lubienicki. Zum Weg des Unitarismus von Ost nach West im 17. Jahrhundert* (Kirche im Osten 5), Göttingen 1968, s. 62-78; K.E. Jordt Jørgensen: De antitrinitariske Kollokvier i København i februar 1661, *Kirkehistoriske Samlinger* 1973, s. 46-86.
 30. Claudia Schnitzer: *Königreiche – Wirtschaften – Bauernhochzeiten. Zeremonielltragende und -unterwandernde Spielformen höfischer Maskerade, Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, red. Jörg Jochen Berns & Thomas Rahn (Frühe Neuzeit 25), Tübingen 1995, s. 280-331.

31. Depeche fra J. v. Goës til kejser Leopold 3.12.1661 g.st., Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (Rigsarkivet, Danicafilm, arkiv nr. 550 rl. 13). Lignende arrangementer fandt sted i 1663 ved det kursachsiske besøg og i 1668, da den gottorpske hertug var gæst: *Danske Samlinger* 2. rk. II, 1872-73, s. 154; *Tidsskrift for Kunstindustri* 1, 1895, s. 142; Becker: *Samlinger* (se note 24) 2, s. 232-234.
32. Thaulow: *Hof* (se note 24), s. 7-12.
33. R. Molesworth: *An Account of Denmark as it was in the Year 1692*, London 1694, s. 174.
34. Siden også ved de kursachsiske besøg i 1663 og 1666: Paludan: Om Dramaets Udvikling (se note 17), s. 56-58; Krogh: *Hofballetten* (se note 4), s. 52-54; *Danske Samlinger* 2. rk. II, 1872-73, s. 162.
35. Holm: *Danmark-Norges indre Historie* (se note 27) 1, s. 15, 19-20; Gamrath i Hvidt, Ellehøj & Norn: *Christiansborg* (se note 8), s. 133. Begge bygger på Mejborg: *Billeder* (se note 26), s. 30-46, 63-88.
36. Mejborg: *Billeder* (se note 26), s. 39.
37. Sst., s. 63-64.
38. Hakon Lund: Christian V's projekter, i Hvidt, Ellehøj & Norn: *Christiansborg* (se note 8), s. 167-178.
39. Bartholdy sst., s. 337.
40. Jvf. Ralph E. Giesey: *Cérémonial et puissance souveraine. France, XVe-XVIIe siècles* (Cahiers des Annales 41), Paris 1987, s. 67-86; Ralph E. Giesey: *The King Imagined, The Political Culture of the Old Regime*, ed. Keith Michael Baker (The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture 1), Oxford 1987, s. 41-59.
41. Jvf. Nils G. Bartholdy: Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen mellem privilegier og rang i tiden 1660-1730, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. V, 1971, s. 577-648.
42. Sebastian Olden-Jørgensen: Enevoldsarveregeringsakten og Kongeloven. Førfatnings-spørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til november 1665, *Historisk Tidsskrift* 1993, s. 295-321, særlig s. 300-301.
43. J.J.A. Worsaae: *Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven*, 1860, s. 20.
44. Jvf. Brochmands ovenfor anførte beskrivel-se af kroningen 1648 og Johan Vandal: *Den Stormægtigste og Høybaarne Arffve-Konings og Monarchs / HER CHRJSTJIAN DEN FEMTES [...] Kongelige Salvings [...] Sandfærdige Beskriffvelse*, 1671. Povl Eller: *Salvingerne på Frederiksborg*, 1976, er mere beskrivende end analyserende.
45. Birgitte Bøggild Johannsen: Til Evig Ære Minde. Studier i enevældens kongelige castrum doloris, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, red. Hugo Johannsen, 1983, s. 155-180.
46. Mejborg: *Billeder* (se note 26), s. 63-88; den pragtfulde karet er beskrevet i fodnoten s. 67-68.
47. Flere eksempler i Clausen & Krogh: *Danmark i Fest og Glæde* (se note 8), bd. 2-3.
48. Johann Lünig: *Theatrum Ceremoniale Historico-Policum*, 1-2, Leipzig 1719-20, 2, s. 1334-1335. Jvf. André Holenstein: Huldigung und Herrschaftszeremoniell im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung, *Zum Wandel von Zeremoniell und Gesellschaftsritualen in der Zeit der Aufklärung*, red. Klaus Gerteis (Aufklärung 6, Heft 2), Hamburg 1992, s. 22-46. Holenstein og Berns (se note 1) bygger begge meget på Lünig, men tager først og fremmest udgangspunkt i indledningen til første bind, hvor ceremoniel-fænomenet afledes af arvesynden og den faldne menneskenatur's ulighed, nydelsessyge og trang til selvhævdelse. Lünigs ovennævnte overvejelser er derimod langt mere positive, og både Berns og Holenstein ser efter min opfattelse alt for meget det 17. århundredes ceremoniel gennem oplysningstidens briller, præget af kritisk distance og delvis fremmedgørelse over for fænomenet.
49. Leon Jespersen: Forbuds-Danmark anno 1660, *Siden Saxo* 7, 1990, nr. 4, s. 26-34.
50. *Danske Samlinger* 2. rk. VI, 1877-79, s. 100-115; Mejborg: *Billeder* (se note 26), s. 103-114; Clausen & Krogh: *Danmark i Fest og Glæde* (se note 8), 2, s. 151-154.
51. Birgit Bjerre Jensen: Christian V's greve- og friherreprivilegier, *Arkiv* 2, 1968-69, s. 89-135.
52. Bartholdy: Adelsbegrebet (se note 41), s. 630-632.